

«ПОМІЩИКИ КРІПОСНИКИ» ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ ЯК ПРИХИЛЬНИКИ СЕЛЯНСЬКОЇ ЕМАНСИПАЦІЇ: СПРОБА ПОДОЛАННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ ТРАДИЦІЇ

На основі текстологічного аналізу зроблено спробу поставити під сумнів усталені в історіографії оцінки позицій представників дворянства Південної України як противників ліквідації кріпосного права.

Ключові слова: Селянська реформа, селянське питання, дворянство Південної України, історіографічний образ, К. О. Рошчаківський, М. Б. Герсеванов.

На основе текстологического анализа предпринята попытка поставить под сомнение устоявшиеся в историографии оценки позиций представителей дворянства Южной Украины как противников ликвидации крепостного права.

Ключевые слова: Крестьянская реформа, крестьянский вопрос, дворянство Южной Украины, историографический образ, К. А. Рошчаковский, М. Б. Герсеванов.

In the article, on the base of textual analysis, is made an attempt to cast doubt on the established historiographical assessment of positions of some representatives of the nobility in South of Ukraine like adversaries the abolition of serfdom.

Key words: Peasant Reform, peasant question, nobility of the southern Ukraine, historiographical image, K. Roshchakovsky, M. Gersevanov.

Історіографія Селянської реформи 1861 р. на українських землях не відзначається значною кількістю досліджень. Особливо це стосується вивчення процесу підготовки реформи, участі у цьому дворянства, що підтверджують конкретно-історичні та історіографічні праці, написані до 150-річного ювілею Великої реформи [44; 51]. Тому навіть для фахівців цілком безперечним, попри протилежні твердження цілого ряду сучасних русистів, все ще видається той факт, «що на середину ХІХ ст. найреальнішою суспільно-політичною силою, яка виступала проти кріпосництва, було селянство». До «передового дворянства», яке протестувало проти кріпосного права, зараховуються у першу чергу декабристи, В. Г. Белінський, М. В. Буташевич-Петрашевський. Серед тих, хто у своїх творах «різко засуджував феодально-кріпосницький лад», називаються кириломефодіївці, Т. Г. Шевченко, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов та, навіть, Г. Квітка-Основ'яненко [52, с. 22-34, 41], «Лысты до любезных землякив» (1839 р.)

якого аж ніяк не відзначаються антикріпосницьким спрямуванням, на що звертав увагу Д. І. Чижевський [49].

Отже, на жаль, у вивченні підготовчого етапу Селянської реформи суттєвих зрушень не спостерігається. Як єдиний не дуже чіткий натяк на важливість урахування передреформеної роботи суспільства можна сприйняти зауваження В. А. Смолія щодо необхідності «вирішення завдання диференційованого підходу до різноманітних етапів і рівнів реформаційних процесів, – ідеології, що лежала в основі намічених перетворень, проектів законів, ухвалених законодавчих актів та, нарешті, характеру їх реалізації під час втілення селянської реформи у життя». Важлива і думка про нагальність «глибокого переосмислення цієї події з позицій і надбань історичної науки початку ХХІ ст.», і побажання «не обмежуватися проведенням ювілейних заходів, а й надалі продовжувати наукові студіювання в даній сфері» [42, с. 5-6].

Одна з важливих задач у розробці передреформеної ситуації вбачається у необхідності

перевірити усталені історіографічні оцінки «реакціонерів», «консерваторів», «плантаторів» та думку, що більшість поміщиків України, як і всієї Росії виступала за повне обезземелення селян. Ще в другій половині ХІХ ст. історики зробили спроби поставити під сумнів узагальнюючі негативні характеристики дворянства та діячів Селянської реформи. Зокрема, І. І. Іванюков звернув увагу на несправедливість «легенди» про суцільні кріпосницькі тенденції дворянських комітетів, які ніби «представляють ціликом безобразний и ни к чему не годный хлам крепостнических тенденций» [11, с. 166]. Говорячи про членів Губернських дворянських комітетів по облаштуванню побуту кріпосних селян, О. О. Корнілов навіть представників «більшості» вважав скоріш лібералами за політичними поглядами. І якщо вони не співчували запропонованій їм реформі, «то в значительной мере потому, что реформа эта задумана была без их участия и им предлагали обсудить её по готовой программе, несогласованной с их местными нуждами и интересами» [15, с. 232]. Причому під останніми розумілися не тільки дворянські. Водночас, як зазначив М. Д. Долбілов, «дореволюционные либеральные историки, хотя и упрекали реформаторов бюрократов за одинаково строгие меры против аристократов, с одной стороны, и либеральных дворян типа О. М. Унковского – с другой, вполне усвоили либерально-бюрократическую точку зрения на политические требования аристократов как злобную попытку взять реванш за потерю прав на личность и труд крестьян» [7, с. 52].

Це цілком стосується і таких «кріпосників» як К. О. Рощаковський та М. Б. Герсеванов, вписаних у контекст української історії саме під цим кутом зору. Та неупереджене прочитання їх записок і проектів не лише не підтверджує їх кріпосницьких позицій, а й викликає питання: чому, наприклад, О. М. Унковський або В. О. Черкаський міцно вписані у ліберальний рух періоду підготовки Селянської реформи, а наші герої опинилися у протилежному таборі? Виникає також питання, чому за пропозиціями предводителя дворянства Тверської губернії

О. М. Унковського в історіографії закріпилася репутація «одного из радикальных проектов»? [28, с. 139]. Адже він виступав і за необхідність пожертв на справу визволення селян від «*всех словес государства и всех родов имуществ*», і за викуп селянами земель, і за компенсацію державою втрати поміщиками прав на особу селянина [30]. Як і М. Б. Герсеванов, він так само критично поставився до результатів діяльності Редакційних комісій у своїх «Соображениях», надрукованих також за кордоном, щоправда, у герценівських «Голосах из России» [45]. Отже, виникає потреба з'ясувати, чи насправді «консерваторів» від «прогресистів» відділяла така глибока прірва.

Костянтин Олександрович Рощаковський, представник малоросійсько-новоросійської фамілії, може бути віднесений до тих діячів Селянської реформи, які лише зрідка згадуються в літературі. Істориків зацікавили, в першу чергу, його роздуми, опубліковані 1887 р. у «Киевской старине», і відомі як «Мемуары К.А. Рощаковского времен освобождения крестьян» [22]. Але публікатор, який сховався за криптонімом «А.Р.» (найвірогідніше О. О. Русов [25, с. 21-22]), здається, не зовсім точно визначив жанр писань, до яких автор вдався в листопаді 1861 р., скоріш за все, оформлюючи у вигляді статей, які, імовірно, планував надрукувати, свої безпосередні враження від проведення реформи в його маєтностях. К. О. Рощаковський сам дав назви своїм «*рассказам из личной жизни*» – «Будущее России», «Введение Уставной Грамоты», «Разверстка угодий и выкупного платежа», «Детский мир», а в «Прибавлении» до останнього досить прозоро проговорив про намір оприлюднити «*статью*» [22, с. 448].

Прижиттєва публікація, скоріш за все, могла не здійснитися через поганий стан здоров'я. Ніби передбачаючи це, у передмові до першої записки, автор підкреслив: «*Даю волю мыслям, которыя вероятнее всего никогда не будут напечатаны. Кашляю и чувствую удушье; грудь болит; пусть болит: хочу думать и жить, пока существую на свете*» [22, с. 407]. Мабуть, саме ці слова переконали О. О. Русова, що він першим

представив широкій публіці матеріали К. О. Рошачовського. Публікатор, імовірно, не звернув уваги на відповідні позиції об'ємного бібліографічного твору В. І. Межова [21, с. 49, 87, 209, 210, 237, 247, 255, 270, 287], де названо цілу низку статей нашого героя, у тому числі й «Введение уставной грамоты» та «Разверстка угодий и выкупного платежа», що побачили світ на сторінках «Одесского вестника» (далі – ОВ) у 1861 та 1862 рр. Причому відомий бібліограф також вмістив інформацію про публікацію некрологу, що досить нечасто зустрічається у цьому виданні, спеціально відзначивши К. О. Рошачовського як одного з діяльних співробітників «ОВ».

К. О. Рошачовський до останнього не просто довіряв свої думки паперу, а й публікувався. У січневих номерах «ОВ» за 1862 р. він вмістив ще три свої статті, а 18 березня цього ж року помер *«от скоротечной или галопирующей чахотки»*. Причому у вступному слові до «Мемуаров» О. О. Русов, у розпорядження якого папери були надані спадкоємцями К. О. Рошачовського, в якості причини хвороби, що цікаво, назвав *«вспыльчивость, развившаяся в последние годы жизни, и горячность при отстаивании своих мнений»*. За спогадами, які збирав публікатор «Мемуаров» про нашого героя, саме *«усиленные кабинетные занятия последних двух лет его жизни свели его преждевременно в могилу, на 47 году жизни»* [22, с. 398]. Тобто, можна сказати, що через переживання, інтелектуальне напруження К. О. Рошачовський став «жертвою» Селянської реформи. Очевидно, інтелектуальне та психічне напруження переживав не тільки К. О. Рошачовський. У даному випадку на це треба звернути особливу увагу, адже таких небайдужих, хоча і не завжди фіксуючих свої думки, серед дворян було не так вже й мало.

Із паперів К. О. Рошачовського значна частина присвячена саме селянській проблемі. Причому, всі вони відносяться до 1857-1861 рр. і демонструють неабияку активність, особливо в період роботи Херсонського губернського комітету. Штриховий портрет цього діяча Селянської реформи був накреслений О. О. Русовим, який відніс його до *«сторонников консервативной партии»*

[22, с. 397]. Таким чином, не вдаючись до детального аналізу поглядів, з позицій українського «революціонера», було визначено подальше місце К. О. Рошачовського в історіографії. Позитивні характеристики першого біографа згодом загубилися і К. О. Рошачовського спіткала історіографічна доля тих, кого «записали» до кола «кріпосників» – або повне забуття, або ж побіжні згадки з відповідним негативним присмаком [5; 40; 47].

Значний же за обсягом і достатньо репрезентативний комплекс текстів К. О. Рошачовського, зокрема, опублікований в «Журнале землевладельцев» (далі – ЖЗ), фактично залишився поза увагою українських фахівців. Більше місця відведено позиціям Костянтина Олександровича у досить ґрунтовному і об'ємному дослідженні М. М. Дружиніна, написаному 1923 р. (опубліковане 1926-1927 рр.) та спеціально присвяченому «ЖЗ» [9]. Оцінка М. М. Дружиніним цього відомого в свій час видання в цілому та позицій його дописувачів була обумовлена прагненням розірвати зі старою *«либерально-идеалистической традицией»* (в тому числі й у визначенні «ЖЗ» як *«органу кріпосників»*). Звідси, автора перш за все цікавила єдина лінія, загальна «програма», загальна думка з основних найболючіших питань, а не *«различные мотивы»*, породжені різними факторами. М. М. Дружинін не досліджував і регіональні специфіки, а тексти авторів «ЖЗ» аналізував, шукаючи лише *«внутренне сплоченное и сильное большинство»* [9, с. 79] на підтвердження своїх концептуальних положень. Попри все, ця праця, яка залишається класичною у вивченні «ЖЗ», хоча деякі висновки М. М. Дружиніна, його оцінки персоналій потребують виваженого підходу. Серед новоросійських дописувачів «ЖЗ» К. О. Рошачовський чотири рази (з п'яти статей, написаних херсонцями загалом) мав трибуну на його сторінках. Отже, можна сказати, що він був рупором позицій дворянства півдня України в цьому загальноросійському виданні. Однак, у регіональному вимірі, особливо з врахуванням численних порівнянь у його текстах, він цікавий для істориків і Південної України, і Лівобережжя, оскільки належав також до полтавських поміщиків [22, с. 397; 29, с. 18-19; 36, с. 21].

Сам про себе К. О. Рощаковський скромно написав: *«я не богат, не знатен и не знаменит ученостью»* [36, с. 18]. О. О. Русов, висловлюючись відносно господарських занять К. О. Рощаковського, зазначив, що той їх, *«впрочем, не любил»*. Важко поки щось більш точно сказати з цього приводу, однак не на користь даного твердження є членство нашого херсонського поміщика в Товаристві сільського господарства Південної Росії [12, с. 17], а також його публічні виступи на сторінках «ЖЗ». Та й сам О. О. Русов, малюючи на основі спогадів очевидців, так би мовити, психологічний портрет К. О. Рощаковського, писав, що той був не тільки *«кротким, смиренным семьянином»*, який дуже любив своїх дітей, займався їхнім вихованням, укладав для них підручники, а й *«добрым баринном» по отношению к своим крепостным»* [22, с. 398]. Дворових людей у нього було мало, він постійно платив їм невелике щомісячне жалування, а їхніх дітей навчав у своїй домашній школі [22, с. 399]. Землею селяни користувалися необмежено, це ж стосувалося й деяких дворових [29].

Публікатор «Мемуаров» також звернув увагу на те, що задовго до широкого обговорення питання звільнення селян, К. О. Рощаковський замислювався саме над моральними аспектами проблеми кріпосного права, *«почувствовал несправедливость взаимных людских отношений, по которым ...сам пользовался стеснительною и неестественною властью над людьми»* [22, с. 400-401]. Суворо ставлячись до себе і постійно згадуючи своє привілейоване становище, Костянтин Олександрович писав не для публіки: *«Мало я делал добра для своих крестьян и совесть укоряет меня в этом. Указывая мне иногда прекрасные и достойные подражания примеры, она мне шепчет, что если бы я постоянно употреблял малую часть доходов на пользу подвластных мне братьев, то легко удвоил бы их благосостояние»*. І водночас він задавався питанням: *«Когда же я сделаюсь истинным христианином и много ли мне остается идти по скользкому пути жизни?»* [22, с. 402].

Звернення до морально-етичної сторони кріпосних стосунків, з певним риторичним набором, особливо в найбільшій статті «Мысли о применении основных начал к действительному улучшению быта помещичьих крестьян Новороссийского края», опублікованій в липневій книжці «ЖЗ» за 1858 р., стали підставою для звинувачень М. М. Дружинінім у лицемірстві та маскуванні К. О. Рощаковським класових інтересів. Щоправда, історик тут же зауважив, що моральна мотивація у дописувачів «ЖЗ» була скоріш винятком, ніж правилом [9, с. 18]. Але сумніви викликали в першу чергу слова, сказані К. О. Рощаковським у відповідь на рецензування на його статті одним з авторів «ЖЗ» Белем: *«Забудем, что многие из вас, собеседников, помещики. Бог нам поможет забыть этот уже не лестный для нас, изношенный титул, и променять его на скромное название истинных людей и христиан»* [36, с. 19]. Чи були це просто намагання вставити гучну фразу і прикрити нею свою *«класово-експлуаторську сутність»*, як це зазвичай кваліфікувалося істориками та публіцистами? Чи це дійсно відверті спроби звернути увагу на моральні мотиви ліквідації кріпацтва, які ніби повинні затулити суто господарські розрахунки?

Немає підстав сумніватися в усвідомленні К. О. Рощаковським себе *«экономистом-филантропом»*, який до того ж насправді прагнув зміни існуючої системи стосунків і намагався гармонізувати ідеальні уявлення та практичний інтерес, викликаний життям. Очевидно, він добре розумів цю проблему, яка у той час актуалізувалася не лише для нього. У непризначених для публіки паперах у зв'язку з цим було записано: *«Мы живем в дивное время... Никогда не происходило такой славной борьбы великодушия со свойственным человеку желанием оградить собственность от ущерба!»* [22, с. 401]. Не дивно, що в період обговорення умов Селянської реформи дворянство, уявлення якого про існуючий лад базувалися на законі, тривалій практиці, усвідомленні богоданості існуючих порядків, переконувало себе і громадськість у різний спосіб, від морально-етичних аргументів до

арифметичних викладок. При цьому саме морально-етичні моменти були покликані відіграти роль своєрідного стимулу. Тому неодноразові апеляції К. О. Рошачовського до християнських цінностей при побудові нової конструкції стосунків між селянами та поміщиками також слід сприймати не просто як риторичний прийом або лицемірство. Що ж до необхідності збереження на деякий час тілесних покарань для селян, що закидали херсонському автору історики, зауважимо, що їх відстоювали й «прогресивні» реформатори, наприклад, В. О. Черкаський. Та, не дивлячись на те, що і він, і видавець «Сельского благоустройства» О. І. Кошелєв за публікацію статті, у якій про це йшлося, «были просто напросто привязаны журналистикой к позорному столбу» [10, с. 97], серйозного впливу на їх історіографічні образи це не справило.

У першій публікації у липневій книжці липні «ЖЗ» 1858 р. К. О. Рошачовським в основному було окреслено коло питань, до яких він потім ще буде звертатися, пояснюючи та уточнюючи свої позиції, уважно слідкуючи за полемікою, що розгорнулася в періодиці й жваво реагуючи на неї. Статті в місцевих газетах та «ЖЗ», в «Русском инвалиде», «Сельском благоустройстве» не тільки прочитувалися, а й обговорювалися в колі близьких до нього дворян. Костянтин Олександрович був «искренним почитателем» «Экономического указателя» [36, с. 19], журналу, який видавався в 1857-1861 рр. професором І. В. Вернадським.

К. О. Рошачовський не був членом Губернського комітету, але свою першу статтю в «ЖЗ» він писав як своєрідну програму його дій, усвідомлюючи, що «святая, но вместе с тем трудная обязанность лежит на избранниках дворянства» [33, с. 37]. Сам автор, вибачившись за те, що «многого не разъяснил в надлежащей подробности», з приводу жанру писань та власних почуттів зазначив: «Это не литературная статья – я не имел времени взвешивать каждое слово. Это не деловая бумага – я не мог сдерживать чувств души. И заставит их молчать в таком важном деле». Тобто, він поспішав викласти не тільки свій погляд на проблему, а й принципи, якими бажано було б керуватися,

ще до початку діяльності дворянського комітету. По-перше, необхідно було «решать судьбу крестьян таким образом, чтобы это **действительно** (виділено К.Р. – Т.Л., К.Г.) послужило к улучшению их (селян – Т.Л., К.Г.) быта, а вместе с тем не забывает интересов помещиков», оскільки «малая семья дворянства, сравнительно с большой массой крестьян, имеет перед Богом и перед законом равные права на справедливость». По-друге, треба пам'ятати, що протягом дванадцятирічного перехідного періоду, визначеного попередньою урядовою програмою, стосунки між двома основними гравцями великої проблеми – селянством та дворянством – будуть покращуватися, адже жоден поміщик для власної користі не захоче по завершенню визначеного терміну залишитися без людей у своєму селі. І, по-третє, «члены комитета должны остерегаться вредного пристрастия к собственным убеждениям; эти убеждения они должны сложить в общую массу всех мнений и беспристрастно обсуждать каждое мнение – кем бы оно ни было подано» [33, с. 40].

Перш, ніж викласти на папері свої думки, К. О. Рошачовський «советовался с кем мог», а також «испытывал свою душу: нет ли в ней хоть искры пристрастия к дворянству, либо ложной неприменимой гуманности». Очевидно, це питання продовжувало його хвилювати, особливо після критики, що пролунала, на його адресу. Ніби виправдовуючись, він неодноразово пояснював свої позиції, звертаючи увагу на необхідність дотримання балансу інтересів, причому центральним тут було поняття справедливості. Остерігаючись закидів з боку «собратий-помещиков» в «ультра-филантропических идеях», Костянтин Олександрович навздогін своїй статті в «ЖЗ» у серпні 1858 р. попереджав: «Я никогда не забывал общих наших интересов и внимательно взвешивал их на весах справедливости и расчета. Но обсуждая вопрос с одной, и с другой стороны – куда девать сердце?». Тобто, серце було на боці селян, «наших бедных братьев», думка про «действительное улучшение быта» яких не повинна ні на хвилину залишати тих, хто писав з цього приводу. Але, враховуючи

спрямування суспільних настроїв, які формувалися під впливом урядової політики та ліберальної преси, він також вважав, що *«справедливость»* (виділено К.Р.) *к другой стороне* (дворянству – Т.Л., К.Г.), *которая становится у нас как бы подсудимою, должна быть другою целью, и цель эта равно прекрасна и благородна»* [36, с. 19].

Тут варто сказати, що й О. О. Русов, аналізуючи тексти, та усні перекази, відзначав не тільки схильність К. О. Роцаковського до узагальнень, а й *«недюжинную способность анализа фактов с точки зрения общественных, а не частных интересов»* [22, с. 406]. Причому, в тій динамічній ситуації К. О. Роцаковський не боявся зізнатися у своїх можливих помилках. Головне, щоб у результаті обговорення проблеми вона була вирішена на загальну користь.

«Почтенный автор» багатьох видань 40-50-х років XIX ст., М. Б. Герсеванов, попри вказівки на безліч позитивних характеристик, наприклад, від М. Н. Мурзакевича, що добре знав цього героя та приятелював з ним, також був включений до числа «реакціонерів». Особливо не розбираючись, історики побачили у тексті першого біографа лише: *«освобождение крестьян и их надел землею Герсеванову были не по душе»* [23, с. 361]. Це зауваження, здається, й визначило надалі ракурс його сприйняття дослідниками. *«Завзятый крепостник»*, *«убежденный крепостник»*, погляд якого на реформу був *«перлами крепостничества»*, *«крепостническим воплем, порожденным глухим, трусливым страхом, ...местным притуплением нравственного чувства»*, – саме таким М. Б. Герсеванов постає як під яскравим публіцистично загостреним пером М. Й. Лернера [17], так і в найбільш ґрунтовних на цей час дослідженнях Селянської реформи на Катеринославщині [27; 31]. Цей же образ зафіксований і в радянській історіографії соціально-економічної історії Південної України та історії суспільної думки 50-60-х років XIX ст. [2; 6; 19; 41].

Однак *«правда и польза были постоянною целью»* М. Б. Герсеванова. *«Любивший гласность»*, *«движимый общественной пользой»*, *«ходатайствуя не за себя, а за*

других», він все брав близько до серця та часто із захопленням *«пускался в газетные прения»*. Біографи відзначали також і про зміни в характері, які відбулися під тиском життєвих обставин. Причому, не дивлячись на відсутність вказівок на час цих змін, кордон їх можна побачити на межі 50-60-х років. Припускаю, крім особистого сімейного, суспільна ситуація відіграла тут не останню роль. Фактично з М. Б. Герсевановим могли відбуватися такі ж метаморфози як і з К. О. Роцаковським.

Доволі виважений і раціональний економічний письменник, генерал-майор М. Б. Герсеванов з військовою відвагою включився в полеміку. Різкість його, за словами М. Н. Мурзакевича, *«не щадившая обличаемые личности»*, виявилася саме в період найбільшого загострення в обговоренні селянського питання. Переломна ситуація примушувала бути різким. У жовтні 1859 р. М. Б. Герсеванов направив шефу жандармів князю В. А. Долгорукову записку під назвою *«Замечания на журналы комиссий по крестьянскому вопросу № 17-32»*. (Йдеться про Редакційні комісії, які почали розглядати проекти реформи, запропоновані Губернськими комітетами). Такі ж записки він надіслав голові Редакційних комісій Я. І. Ростовцеву та новоросійському генерал-губернатору О. Г. Строганову. 6 грудня останньому були направлені ще й зауваження на журнали № 32-52. 1860 р. у Берліні М. Б. Герсеванов опублікував книжку *«О социализме редакционных комиссий. Письма к председателю их, генералу Ростовцеву, помещика Екатеринославской губернии»*, яка й викликала обурення в першу чергу серед бюрократів-реформаторів. Саме завдяки цим писанням М. Б. Герсеванов і залишився в пам'яті як запеклий захисник кріпосного права. Щоправда, книжку ніхто не аналізував.

Наслідком відстоювання власної позиції по селянському питанню, особливо після публікації книжки у Берліні, стало обурення в першу чергу бюрократів-реформаторів. Але у М. Б. Герсеванова були й інші причини на історіографічне забуття, які назвали ще наприкінці XIX – на початку XX ст. [50, с. 88]. У 1861 р. була надрукована

не менш одіозна, досить об'ємна брошура «Гоголь перед судом обличительной литературы» [4, с. 8], у якій М. Б. Герсеванов не просто висловлювався з приводу літературних талантів М. В. Гоголя. По суті він вступив у своєрідну полеміку, точніше в обговорення тих суспільних проблем, які піднімалися творчістю великого письменника. Ця книжка збільшила кількість противників М. Б. Герсеванова [18].

Не випадково М. Б. Герсеванов саме у період обговорення Селянської реформи взявся за творчість М. В. Гоголя, звертаючись у першу чергу до її моральної, ідейної спрямованості. Адже як і література, селянська проблема для більшості того часу авторів мала не тільки економічну, а й морально-етичну складову. Вона й диктувала необхідність не просто ліквідації старої системи, а розв'язання доволі складного, запутаного дворянсько-селянського питання. Йшлося не стільки про збереження кріпосного права, скільки про можливі менш болісні для всіх шляхи вирішення проблеми, про збереження балансу інтересів, що у свою чергу було не сумісно з абстрактним гуманізмом, про що, до речі, писав відомий публіцист, секретар Редакційних комісій Ф. П. Єленев [39, с. 45].

Отже, справа полягала не у відсутності бажання проводити емансипацію. Настрої поміщиків доволі тонко передав К. Д. Кавелін: *«Лучшая образованнейшая часть дворянства досаждает, собственно, не за освобождение крестьян, с необходимостью которого уже свыклись, не за надел их землю, которою и до сих пор крестьяне пользовались на самом деле, не за материальные пожертвования, которые дворянство всегда приносило и теперь приносит на общую пользу. Настоящая причина горечи и негодования гораздо глубже. Дворянство не может примириться с мыслью, что правительство освободило крестьян как ему хотелось, а не как хотели дворяне, что дворянство даже не было порядочно выслушано; что правительство не сочло нужным объяснить перед ним, почему освобождает крестьян так, а не иначе, почему отвергло его предложения»* [14, с. 125].

О. О. Корнілов також у ряді робіт з цього приводу неодноразово наголошував: *«многие дворяне относились отрицательно не к освобождению крестьян вообще, а к тому направлению дела, которое давалось рескриптом 20 ноября. ...Содержание рескрипта не удовлетворяло вовсе не одних филантропов, но и всех разумных помещиков, исходивших из зрело обдуманых и ясно сознанных собственных интересов»* [15, с. 209]. Однак ліберальні реформатори, дії яких зараз не так вже й однозначно оцінюються сучасними русистами [16, с. 30-31; 46, с. 91, 95], в кріпосники записали всіх, хто вимагав більш широкої участі уряду в розв'язанні проблеми шляхом державної викупної операції, збереження адміністративної влади поміщиків до створення необхідних органів, які будуть вводити реформу в дію, щоб запобігти хаосу тощо.

Протистояння між дворянством і бюрократією відбилосся на усьому перебігу передреформеного обговорення справи. У цьому конфлікті варто враховувати невинуваті очікування дворянства, що їхні представники будуть допущені до участі в остаточному рішенні питань у Головному комітеті, які з'явилися після обіцянок імператора літа 1858 р. [15, с. 75], а також розбіжності між скорегованим урядом планом реформи та першими рескриптами і програмою, покладеною в основу роботи Губернських комітетів. Замість депутатських або дорадчих повноважень, дворянські представники виконали роль простих експертів, які тільки відповідали на поставлені їм питання, навіть без можливості проводити офіційні зібрання, консультації. Саме це, як вважається [26; 37; 38], і викликало обурення дворянства та посилювало їхню опозиційність Редакційним комісіям.

Таким чином, сподівання М. Б. Герсеванова на «децентралізацію», якої він так прагнув, розширення компетенції місцевого представництва не виправдовувалися, що, можна думати, в першу чергу й спровокувало його виступ проти Редакційних комісій. Прихильника гласності обурювала також заборона відвідувати засідання Губернських комітетів стороннім глядачам, літографувати або ж друкувати їхні постанови чи витяги з них навіть для самих

членів комітетів [20, с. 297-298]. Тобто, більш широка публіка обмежувалася в інформації та повинна була задовольнятися чутками і переказами. Вже у листах генерал-майора лютого-березня 1858 р. до О. Г. Тройницького [1, с. 469] бачимо запеклого поборника гласності, домінування ідеї «децентралізації», протиставлення центру та провінції, протистояння дворянства та чиновництва. М. Б. Герсеванов висловлював свою думку з найважливішого питання: «Хотите ли выслушать мое мнение об эмансипации. Всякое стремление к распространению деспотизма и централизации возбуждает во мне отвращение; все, что ведет к свободе, находит самое сильное сочувствие. А здесь свобода большинства, как же не желать ей?»

Та як «фанатик справедливости» він прагнув збереження законності, не допускав реформ з насильством та кровопролиттям. У листі, написаному в березні 1858 р., Микола Борисович зазначав: «Признавая необходимость эмансипации, желаю более всего, чтобы обошлось без несправедливостей, чтобы было учреждено независимое судилище для разбора недоразумений и столкновений. Иначе свобода окажется не свободой, а анархией и коммунизмом». Звісно, комунізм сприймався як синонім «пауперизації», «пролетаризації» селянства, тобто справжнього його обезземелювання. Саме цього російське суспільство, поглядаючи на Захід, боялося у той час найбільше.

Отже, не має підстав сумніватися в прихильності М. Б. Герсеванова ідеї ліквідації кріпосного права. Але при цьому важливо побачити, що ж викликало занепокоєння та примушувало турбуватися. На його думку, головна проблема полягала в ступені готовності суспільства до таких серйозних соціальних струсів. Причому, розглядаючи її у площині всіх контрагентів, він давав таку оцінку: «правительство – нет, помещик – нет, крестьяне – отчасти». Найменш підготовленим був уряд, оскільки не мав ні мудрого міністра типу Тюрго або Сперанського, ні енергійного виконавця як Клейнмихель, ні ката як Аракчєєв, ні того, хто поєднав би в собі якості радника та виконавця. Уряд також не зробив жодного

кроку до децентралізації, не підготував необхідні описи, кадастри, не започаткував адміністративні, поліцейські, судові установи для підтримки порядку, розбору скарг, які неминуче виникнуть між землевласниками та селянами.

Що ж стосується тих, на кого в першу чергу спрямовувалася суспільна увага, то, з огляду на різницю історичних умов селянського побуту, різний добробут, відповідно, освіту, і ступінь підготовленості може коливатися. Найбільш підготовленими він вважав оброчних селян багатих землевласників Ярославської, Володимирської та Нижньогородської губерній, після яких слідував Новоросійський край [1, с. 470]. Поміщики ж не були готові до обговорення найважливішого державного питання «ни умственно, ни материально». Та, головне, не вистачало тривалого, ще задовго до даного моменту, публічного обговорення на сторінках періодики, в літературі проблеми емансипації у різних країнах, детального широкого ознайомлення з попередніми проектами вирішення селянського питання, які створювалися в першій половині XIX ст., тренування спочатку на менш важливих питаннях [1, с. 469-470].

У цих емансипаційних турботах для М. Б. Герсеванова, як він писав О. Г. Тройницькому, лозунгом було: «свобода, справедливость, человечество» [1, с. 485]. Дотримання ним цього принципу підтверджує прагнення зберегти баланс інтересів та його ставлення до дворянсько-селянського питання під час введення «положений» і роботи мирових з'їздів [13, арк. 4зв.-5]. Безумовно, М. Б. Герсеванов дбав про інтереси тої корпорації, яка його обрала, відстоював її право більш самостійної, без чиновного контролю та обмеження участі в громадських місцевих справах, дбав і про дворянську «правду» в селянському питанні. І в цьому немає нічого дивного. Та сам факт листування з Я. І. Ростовцевим, схвальне сприйняття останнім проекту емансипації катеринославського поміщика, а також згода голови Редакційних комісій у подальшому отримувати зауваження на її роботу промовляють за готовність М. Б. Герсеванова активно

працювати на ниві емансипації. За його переконанням він не повинен стояти в стороні та мовчати у такий вирішальний момент.

Майже в унісон із К. О. Рошаковським, генерал-майор, виходячи у тому числі й з специфіки свого краю, добре розумів наслідки емансипації і для дворян, і для селян, особливо на початковому етапі. Журнали обговорення справи у Редакційних комісіях, відсутність системності, остаточної проробки різних аспектів проблеми також не промовляли за її форсування. М. Б. Герсєванова, як і викликаних до Редакційних комісій депутатів від дворянства губерній [43], хвилювала відсутність належної уваги до фінансової складової реформи, адміністративна централізація та її вплив на державне життя тощо. Але Микола Борисович не вдавався до емоцій. *«Поощряемый благосклонным отзывом»* Я. І. Ростовцева, він спокійно обґрунтовував свої позиції, спираючись на історію, широкі порівняння, господарський досвід та соціальні практики. Не бажаючи допустити краху держави, він при цьому неодноразово повторював: *«Из этого совсем не следует чтобы надлежало сохранить крепостное право, нет! Оно отжило свое время; все Губернские Комитеты согласились, что пора отменить оное. Но с ним надо поступать осторожно»* [24, с. 19-20]. У черговий раз вибачившись за, можливо, різкий тон, М. Б. Герсєванов, поряд із зауваженнями, не втомлювався повторювати: *«Дело эмансипации важно для всех, в особенности для дворянства. Как представитель части дворянства я считаю, что имею право возвысить свой слабый*

голос» [24, с. 29]. Тому він і вказував на прорахунки.

Головне, що генерал-майор публічно звинуватив Редакційні комісії у погіршенні ситуації в країні: девальвація грошей, падіння акцій товариств, відтік капіталів за кордон, зникнення з обігу золота та срібла, які *«закопаны в землю предусмотрительными людьми»*, посилення еміграції (у 1859 р. видано 69 тис. закордонних паспортів дворянству, *«самоу образованному классу»*, у той час як раніше видавалося 15 тис. на рік), що надзвичайно шкідливо для мало залюдненої Росії, купівля дворянством маєтків за кордоном, суспільне невдоволення та розчарування [24, с. 58-60]. Можливо, коментатор навмисно згущав фарби. Але й сучасні русисти подібним чином представляють фінансову ситуацію в Росії того часу та ажіотаж, що виник у зв'язку з її погіршенням у країні [8, с. 16]. Подібні міркування-сумніви висловлювали і Г. П. Галаган, і М. А. Рігельман, читаючи надіслані йому В. В. Тарновським Журнали Редакційних комісій, які *«немного увлеклись, и уже слишком мало обращают внимания на общественное мнение»*, тобто, на думку дворянства [48]. Незгодні з бюрократами-реформаторами, але небайдужі й активні представники дворянської спільноти готові були і прагнули працювати над вирішенням проблеми. Конструктивні пропозиції М. Б. Герсєванова, як і загалом усієї «опозиції», вплинули на остаточний варіант реформи. Інша річ, що урядовий погляд сприймав її у першу чергу як селянську. Опоненти ж дивились на емансипацію як на селянсько-дворянську справу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Р. На заре крестьянской свободы // РС. – 1898. – Март. – С. 465 - 490.
2. Боровой С. Я. К вопросу о применении наемного труда в помещичьих хозяйствах Степной Украины в предреформенный период // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1965 г. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1970. – С. 290-296.
3. Бумаги по крестьянскому делу М. П. Позена. – Дрезден, 1864. – XX, 331 с.
4. Герсєванов Н. Гоголь перед судом обличительной литературы. – О., 1861. – 171 с.
5. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.). – О., 2002.
6. Дмитриев С. С. Архив редакции «Сельского благоустройства» (1858-1859 гг.) // Записки Отдела рукописей Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина. – М., 1941. – Вып. X. – С. 33-43.
7. Долбилов М. Д. Аристократы-конституционалисты 1850-1860-х годов и проблема дворянской «олигархии» в России // Исторические записки. Научные труды исторического факультета. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1999. – Вып. 4. – С. 52-73.

8. Долбилов М. Д. Проекты выкупной операции 1857-1861 гг.: к оценке творчества реформаторской команды // Отечественная история. – 2002. – № 2. – С. 15-36.
9. Дружинин Н. М. «Журнал землевладельцев» (1858-1860) // Дружинин Н. М. Избранные труды. Социально-экономическая история России. – М. : Наука, 1987. – С. 5-97.
10. Записки Александра Ивановича Кошелева (1812-1883 годы). – Берлин, 1884. – VI, 272, 232 с.
11. Иванюков И. Падение крепостного права в России. 2-е изд. – СПб., 1903. – 400 с.
12. Исторический обзор 50-летней деятельности имп. Общества сельского хозяйства Южной России. С 1828 по 1878 гг. – О., 1878. Приложение.
13. Институт рукопису НБУВ, ф. II, № 24847. – Арк. 1-8.
14. Кавелин К. Д. Дворянство и освобождение крестьян // Кавелин К. Д. Наш умственный строй. Статьи по философии русской истории и культуры. – М. : Изд-во «Правда», 1989. – С. 124-157.
15. Корнилов А. А. Губернские комитеты по крестьянскому делу в 1858-1859 годах // РБ. – 1904. – № 2, 5.
16. Коцонис Я. Как крестьян делали отсталыми: Сельскохозяйственные кооперативы и аграрный вопрос в России 1861-1914. – М. : НЛЮ, 2006. – 320 с.
17. Лернер Н. К истории освобождения крестьян // Русская старина. – 1905. – Январь. – С. 148-151.
18. Литвинова Т. Ф. Публіцистичне спрямування інтелектуальної спадщини Миколи Герсеванова // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д. : Нац. гірничий ун-т, 2010. – Вип. 7. – С. 98-109.
19. Лядов М. Архив Д. А. Милютина и крестьянская реформа // Записки Отдела рукописи Государственной библиотеки СССР имени В. И. Ленина. – М., 1941. – Вып. X. – С. 93.
20. Материалы для истории упразднения крепостного состояния. – Т. 1. – 416 с.
21. Межов В. И. Крестьянский вопрос в России. Полное собрание материалов для истории крестьянского вопроса на языках русском и иностранных, напечатанных в России и за границую. 1764-1864. – СПб., 1865. – XIII, 422 с.
22. Мемуары К. А. Рошаковского времен освобождения крестьян // КС. – 1887. – Июнь. – С. 396-450.
23. Мурзакевич Н. Николай Борисович Герсеванов. [Некролог] // Записки Одесского общества истории и древностей. – О., 1872. – Т. 8. – С. 359-362.
24. О социализме Редакционный комиссий. Письма к председателю их генералу Ростовцеву помещика Е. Губернии. – Берлин, 1860. – 64 с.
25. Олександр Олександрович Русов: (Бібліографічний покажчик) / Уклад. і вступ. ст. О. Я. Рахна. – Чернігів, 2004.
26. Павлов Н. И. Редакционные комиссии 1859-1860 гг. (Отрывок из воспоминаний) // Исторический вестник. – 1901. – № 11. – С. 515 - 529.
27. Пойда Д. П. К вопросу о подготовке и ходе реформы 1861 года в Екатеринославской губернии // Научные записки / Днепрпетровский государственный университет. Т. 42: Сборник работ исторического отделения историко-филологического факультета. – К. : Изд-во КГУ имени Т. Г. Шевченко, 1954. – Вып. 2. – С. 85-106.
28. Попов И. П. «Соображения» А. М. Унковского и либеральное движение в период подготовки крестьянской реформы // Революционная ситуация в России в середине XIX века: деятели и историки. – М. : Наука, 1986. – С. 137-146.
29. Приложения к трудам Редакционных комиссий. Сведения о помещичьих имениях. – СПб., 1860. – Т. 6. Полтавская губерния. – С. 6 - 7; Херсонская губерния. – С. 18-19.
30. Проект Унковского // Колокол. – 1859. – № 39. – С. 316-321.
31. Ребрин И. А. Крестьянская реформа в Екатеринославской губернии (исторический очерк) // Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года – Екатеринослав, 1903.
32. Рошаковский К. Введение уставной грамоты // ОВ. – 1861. – № 136. – С. 593-594.
33. Рошаковский К. Мысли о применении основных начал к действительному улучшению быта помещичьих крестьян Новороссийского края // ЖЗ. – 1858. – № 6. Июль. – С. 39-66.
34. Рошаковский К. Пользование, вознаграждение и выкуп // ОВ. – 1861. – № 65. – С. 281.
35. Рошаковский К. Разверстка угодий и выкупного платежа // ОВ. – 1862. – № 7. – С. 31-32.
36. Рошаковский К. Ответ г. Бэлю // ЖЗ. – 1858. – № 13. Октябрь. – С. 19-22.
37. Семенов Н. Вызов и прием депутатов первого приглашения по крестьянскому делу в С.-Петербурге в 1859 году (по изданным и неизданным документам) // Русский вестник. – 1868. – Ноябрь. – С. 33-87.
38. Семенов Н. О желаниях русского дворянства во время освобождения крестьян с запиской камергера М. А. Безобразова // Русский архив. – 1888. – Кн. 12. – С. 601-603.
39. Скалдин [Еленев Ф. П.] В захолустье и столице. – СПб., 1870. – 451 с.
40. Слабченко М. Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. – К., 1925. – Т. 1. – 318 с.
41. Сладкевич Н. Г. Борьба общественных течений в русской публицистике конца 50-х – начала 60-х годов XIX века. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1979.
42. Смолій В. А. Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України, 2011. – Вип. XVIII. – С. 4-6.

43. Стремоухов П. Д. Записка одного из депутатов первого призыва // Русская старина. – 1900. – № 4. – С. 139-144.
44. Темірова Н. Р. Реформа 1861 р. через призму поглядів іноземних дослідників // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України, 2011. – Вип. XVIII. – С. 72-77.
45. Унковский А. М. Соображения по докладу Редакционных комиссий // Голоса из России. – Лондон, 1860. – Кн. IX. – С. 1-75.
46. Хок С. Банковский кризи, крестьянская реформа и выкупная операция в России. 1857-1861 // Великие реформы в России 1856-1874 / Под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М. : Изд-во МГУ, 1992. – С. 90-105.
47. Цаголов Н. А. Очерки русской экономической мысли периода падения крепостного права. – М. : Госполитиздат, 1956. – 464 с.
48. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. – Ал. 504/40/2.
49. Чижевский Д. И. Неизвестный Гоголь // Русские философы (конец XIX – середина XX века): антология. – М. : Книжная палата, 1996. – Вып. 3. – С. 296-324.
50. Чулков Н. Герсеванов Николай Борисович // Русский биографический словарь. – М., 1916. – Т. Герберский – Гогенлоэ. – С. 86-89.
51. Шевченко В. М. Скасування кріпосного права в межах Російської імперії і політичний рух // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К. : Інститут історії України, 2011. – Вип. XVIII. – С. 113-120.
52. Шевченко В. М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу. – К. : Інститут історії України НАН України, 2008. – 96 с.

РЕЦЕНЗЕНТИ: *д.і.н., професор Г. В. Боряк; д.і.н., професор Є. Г. Сінкевич*

© Т. Ф. Литвинова, К. С. Грищенко, 2012

Стаття надійшла до редколегії 13.02.2012